

Vplyv elít na podobu sociálnej starostlivosti v Uhorsku v období od polovice 18. do polovice 19. storočia*

Ingrid Kušniráková

Abstract

KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid: The Influence of the Elite on the Form of Social Care in Hungary from the Second Half of the 18th Century to the First Half of the 19th Century.

Typically, aid for the poor in Hungary was the responsibility of church representatives and social elites. However, Christian teachings only requested support for people in need in the form of alms, not permanent provisions. The level of care for the poor in the country adhered to this understanding until the second half of the 18th century when social support and health care became the agenda of the state. During the Enlightenment era, Hungarian elites started to address these issues under the guidance of the Emperor. The initiative was influenced, but not regulated by Maria Theresa. Joseph II considered assistance for the poor to be a political issue that needed to be thoroughly managed and checked by the official authorities. However, the care itself and its financing were the responsibility of towns and municipalities, primarily the inhabitants. The emperor expected that the generosity of the local elite would be a model for others and that they would personally participate in collecting and distributing financial contributions. Joseph II's intentions concerning reform of the support systems remained more or less only a vision that could not be fulfilled in Hungary in the given era. What he did not manage to impose by top-down regulation was gradually accomplished by a bottom-up initiative in the first half of the 19th century. Charity organisations established and managed by the local elite became the most significant entity helping the poor and they made considerable contributions to the modernisation, professionalism, and specialisation in that field. Assistance was also provided by churches, self-governments and official authorities.

Keywords: Hungary, Slovakia, Maria Theresa, Joseph II, secular elites, Hungarian elites, care of the poor, health care, charity organisations

V súvislosti s témou štúdie je potrebné v úvode zadefinovať, koho možno v Uhorsku v sledovanom období považovať za elitu. Podľa francúzskeho sociológa Pierra Bourdieua tvorí modernú spoločnosť, teda spoločnosť s rozvinutou deľbou práce, množstvo sociálnych polí (napr. politické, náboženské, byrokratické pole štátnej správy, umelecké, vedecké). Každé z týchto polí predstavuje autonómnu časť sociálneho priestoru, ktorá sa riadi vlastnými pravidlami a je štruktúrovaná vlastným systémom distribúcie kapitálu. Každé pole má svoje elity, ktoré disponujú takou mierou rôznych foriem kapitálu (ekonomického, sociálneho, kultúrneho, symbolického), že dokážu vplývať na zachovanie alebo transformáciu jeho existujúcej štruktúry.¹ Ak použijeme tento Bourdieuov koncept, aj uhorskú spoločnosť tvorilo v danom období množstvo „sociálnych polí“ so svojimi vlastnými elitami. Na celokrajinskej úrovni to bol panovník, úradníci ústredných štátnych úradov, vysoká aristokracia, katolícki arcibiskupi a biskupi. Stredná a nižšia šľachta predstavovala elitu v rámci stolice, mesta alebo svojho

* Štúdia je súčasťou riešenia projektu APVV-14-0644 Kontinuity a diskontinuity politických a spoločenských elít na Slovensku v 19. a 20. storočí a projektu Vega 2/0105/17 – Formy starostlivosti o osirelé a sociálne odkázané deti v období modernizácie.

1 BOURDIEU, Pierre. *Pravidla umění. Geneze a struktura literárneho pole*. Brno : Host, 2010, s. 282; BOURDIEU, Pierre. The forms of capital. In RICHARDSON, John. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York : Greenwood Press, 1986, s. 241-258.

panstva. V mestskom prostredí tvorili elitu členovia magistrátu, šľachta, bohatí mešťania a inteligencia (lekári, notári, farári). Svoje elity mali profesijné komunity, cirkevné obce či vznikajúce národné spoločenstvá. Cieľom predkladanej štúdie je poukázať, ako rôzne typy elít prispeli v priebehu skúmaného obdobia k podobe chudobinskej starostlivosti v Uhorsku, k rozvoju a financovaniu „systému“ i jednotlivých dobročinných inštitúcií.

Vplyv štátnej moci na podobu sociálnej starostlivosti v Uhorsku v období panovania Márie Terézie

V čase nástupu Márie Terézie na uhorský trón mala dobročinnosť v Uhorsku v podstate ešte stredovekú podobu. Základom ústavnej starostlivosti boli špitály určené pre všetky kategórie odkázaných osôb, ktoré vo väčšine prípadov poskytovali veľmi nízku úroveň zaopatrenia. Najrozšírenejšou formou mimoústavnej starostlivosti bolo podomové žobranie a náhodné rozdeľovanie almužien (napr. pri pohreboch). Budovanie charitatívnych inštitúcií, systematická pomoc chudobným či racionalizácia chudobinskej starostlivosti neboli v Uhorsku témou spoločenského diskurzu a predmetom záujmu uhorských elít. Hoci Mária Terézia, na rozdiel od krajín v západnej časti monarchie, nevydala pre Uhorsko nariadenie, ktoré by zásadným spôsobom upravovalo otázku žobrania a zaopatrenia sociálne odkázaných osôb, podoba sociálnej starostlivosti v krajine sa počas jej panovania významne zmenila. Dobročinné inštitúcie a ich aktivity sa natrvalo stali „agendou“ štátu a jeho úradov. Miestodržiteľská rada prekonala odpor samospráv a cirkvi a výrazne pokročila v zbere dát o charitatívnych ústavoch a fundáciách pod ich správou. Na základe získaných informácií začala nad nimi vykonávať systematický dohľad s cieľom zabezpečiť efektívne spravovanie a účelné využívanie ich majetku.² Pod vplyvom Márie Terézie a myšlienok šíriacich sa z viedenského dvora začali uhorské cirkevné a spoločenské elity vnímať dobročinnosť ako očakávaný prejav zbožnosti a jeden z atribútov svojho spoločenského postavenia. Svoju dobročinnosť prejavovali najmä zakladaním fundácií, ktorými zvýšili počet charitatívnych ústavov v krajine alebo zlepšili finančné pomery už existujúcich. Uhorské elity svojimi fundáciami položili aj základy otvorenej (mimoústavnej) formy sociálnej starostlivosti. Vplyvu viedenského dvora taktiež možno pripísať skutočnosť, že v druhej polovici 18. storočia sa aj v Uhorsku začali presadzovať názory o potrebe adresného rozdeľovania almužien, aby dobročinnosť nepodporovala lenivosť medzi chudobnými a podpora sa poskytovala len tým, ktorí ju v dôsledku nepriaznivej životnej situácie naozaj potrebovali.

Vláda Márie Terézie taktiež položila základy penzijného zabezpečenia pre osoby pracujúce či slúžiace v tých oblastiach hospodárskeho a spoločenského života, ktoré stáli v popredí záujmu viedenského dvora a jeho politiky.³

Sociálnu starostlivosť v Uhorsku v období panovania Márie Terézie významným spôsobom ovplyvnil aj stupňujúci sa tlak štátnej moci na rekatolizáciu krajiny. Nariadenie z roku 1749

² KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. *Piae foundationes. Zbožné fundácie a ich význam pre rozvoj uhorskej spoločnosti v ranom novoveku*. Bratislava : Pro Historia, 2009, s. 21-22.

³ Tamže, s. 160-162.

o zákaze a trestaní apostázy doplnila „pozitívna motivácia“ vo forme hmotnej podpory chudobných konvertitov. Mária Terézia a jej poradcovia vychádzali z názoru, že jednotlivec môže v dôsledku zmeny vierovyznania prísť o svoje dovtedajšie sociálne väzby a upadnúť do izolácie a chudoby. Hmotná bieda a pocit opustenosti mohli spôsobiť „zlyhanie“ konvertitu a jeho návrat k pôvodnému, protestantskému vierovyznaniu.⁴ Pod vplyvom viedenského dvora sa status chudobného konvertitu stal významným kritériom na prijatie do niektorého dobročinného ústavu alebo poskytnutie inej formy pomoci. Finančná podpora konvertitov všetkých vekových kategórií sa stala jedným z nástrojov rekatolizácie a upevňovania konfesionalnej jednoty obyvateľstva. Záujem viedenského dvora na podporovaní konvertitov sa v druhej polovici 18. storočia prejavil aj vznikom nových dobročinných fondácií, ktorých adresátom bola prioritne táto kategória sociálne odkázaných osôb.⁵

V druhej polovici 18. storočia štátna moc prestala vnímať chudobných ako jeden celok a postupne začala vytvárať diferencované kategórie sociálne odkázaných osôb s osobitným prístupom k otázke ich zabezpečenia. Jednou z nich boli osirelé deti. V rámci mimoústavnej starostlivosti, Miestodržiteľská rada na základe nariadení Márie Terézie a zákonného článku 26/1765 prevzala dohľad nad spravovaním majetku šľachtických a meštianskych sirôt i nad ich výchovou a vzdelaním.⁶ Ústavná starostlivosť o osirelé deti sa začala v Uhorsku rozvíjať v prvej polovici 18. storočia v juhozápadnej časti krajiny ako súčasť náboženského boja medzi protestantmi a katolíkmi. Evanjelickí kňazi, stúpenci pietizmu, zakladali v mieste svojho pôsobenia malé sirotince, ktoré mali sirotám evanjelického vierovyznania aj po smrti rodičov zabezpečiť výchovu v ich viere. Reakciou na katolíckej strane boli sirotince spravované jezuitmi, ktoré prioritne poskytovali zaopatrenie a výchovu sirotám konvertitov. Mária Terézia povýšila otázku ústavnej starostlivosti o osirelé deti na politickú a celouhorskú záležitosť. V roku 1763 založila s podporou uhorského kancelára Františka Esterházyho v Tomášikove kráľovský sirotinec. Ústav bol určený pre 100 detí, 75 chlapcov a 25 dievčat, predovšetkým konvertitov, čo bola na uhorské pomery neobvykle vysoká kapacita. Prvotným zámerom Márie Terézie, podobne ako v prípade rakúskych sirotincov, bolo poskytnúť deťom základné vzdelanie, náboženskú výchovu a povinnou prácou v manufaktúre v nich vypestovať pracovné návyky. V rámci prípravy na budúce povolanie sa mali deti naučiť priať, tkať, pestovať moruše a chovať priadku morušovú. Mária Terézia očakávala, že ústav bude vychovávať odborníkov na výrobu hodvábu, ktorí budú pôsobiť po celej krajine a znížia dopyt po odborníkoch zo zahraničia. Kvôli problémom so zriadením a efektívnym vedením manufaktúry sa praktickú výučbu pradenia hodvábu v Tomášikove nepodarilo zaviesť. Zvyšovala sa však kvalita poskytovaného vzdelávania a zo sirotinca sa

4 KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Arcibratstvo sv. Štefana v Bratislave a jeho činnosť. In *Historický časopis*, 2002, roč. 50, č. 2, s. 226.

5 *Acta foundationum saecularium per Josephum Klobusiczky [...] ad excelsum Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum consiliarium elaborata, atque anno 1792. cum provocatis regnicolari deputationi ecclesiasticae praesentata*. Országos Szechényi Könyvtár (ďalej len OSzK), Kézirattár, Fol. lat. 790/II.

6 *Corpus iuris hungarici seu Decretum generale inclyti Regni Hungariae [...]*. Tomus secundus. Budae : Typis Regiae Universitatis, 1779, s. 433.

v priebehu krátkeho času stal popredný vzdelávací ústav s celouhorským významom.⁷ Záujem viedenského dvora o ústavnú výchovu osirelých detí ovplyvnil aj ďalších dobrodinco, ktorí na založenie sirotincov odkázali nemalé finančné čiastky. V priebehu nasledujúcich dvoch desaťročí boli vybudované alebo položené základy sirotincov v Kószegu, Soproni, Bratislave, Oradei, Veszpréme a Debrecene.⁸

Reformy Jozefa II.

Reforma chudobinskej starostlivosti, ktorú sa vo svojej monarchii pokúsil presadiť Jozef II, patrí k najzásadnejším a najradikálnejším v „osvietenskej“ Európe. Jozef II. predovšetkým zaviedol do uhorskej „legislatívy“ všeobecný zákaz žobrania a povinnosť obcí postarať sa o svojich núdznych. Chudobných rozdelil do viacerých kategórií, každá z nich mala dostať primeranú formu zaopatrenia či podpory. S tým súvisela aj snaha panovníka zrušiť v podstate ešte stredoveké špitály, v ktorých pod jednou strechou žili všetky kategórie odkázaných osôb vrátane duševne chorých a detí. V budúcnosti sa mala ústavná forma starostlivosti poskytovať len opusteným deťom, chorým bez prostriedkov, zmrzačeným alebo celkom nevládnym osobám. Panovník deklaroval záujem vybudovať pre uvedené kategórie odkázaných osôb špecializované charitatívne a zdravotnícke zariadenia. Sirotky a opustené deti mali dostať potrebné zaopatrenie v sirotincoch a nálezincoch (Findelhaus), tehotné slobodné matky v pôrodniciach. Chorí, ktorí nemali prostriedky na lekára a lieky a domáce prostredie im nemohlo poskytnúť potrebnú starostlivosť, sa mali prijímať do všeobecného špitála. Pre práceneschopné osoby s telesným postihnutím alebo nevyliciteľne chorých boli určené chorobince (Armenhäuser, Siechenhäuser). Osobitné ústavy sa mali vybudovať aj pre duševne chorých.⁹ Panovník nemal v úmysle vybudovať a financovať tieto inštitúcie z prostriedkov štátu, ale plánoval na tento účel použiť existujúce fundácie.

Ostatné skupiny odkázaných osôb mali dostať zaopatrenie v rámci mimoústavnej starostlivosti, ktorú panovník považoval za lacnejšiu a efektívnejšiu. V celej krajine ju mali vykonávať jednotným spôsobom zakladané a riadené chudobinské ústavy inšpirované Spolkom lásky k blížnemu, ktorý v roku 1779 založil na svojom panstve Nové Hrady v južných Čechách gróf Ján Buquoy. Pilotný projekt predstavovali chudobinské ústavy zriadené v roku 1786 v Pešti a Budíne, o rok neskôr boli založené aj vo všetkých slobodných kráľovských a biskupských mestách v Uhorsku. Cieľom týchto inštitúcií bolo odstrániť pouličné žobranie a nahradiť ho systematickým zbieraním príspevkov pre najchudobnejších. Okrem pravidelne konaných zbierok z domu do domu sa peniaze vyberali aj do pokladničiek umiestnených v kostoloch či

7 K dejinám sirotinca podrobnejšie KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Ústavná starostlivosť o osirelé a opustené deti v Uhorsku v druhej polovici 18. storočia. Kráľovský sirotinec v Tomášikove – Senci – Bratislave. In STREŠŇÁK, Gábor (ed.). *Az esterházyak fraknoi ifjabb ága. Mladšia fraknovská línia Esterházyovcov*. Senec : Mesto Senec, 2017, s. 359-383.

8 *Acta deputationis regnicolaris litterariae a diaeta Regni Hungariae anno 1790. ordinatae, anno 1793. Pestini terminatae*. Vol. I. OSzK, Kézirattár, Fol. lat. 695/II.

9 KLEINWÄCHTER, Friedrich. Oesterreich. In EMMINGHAUS, A[rwed] (Hrsg.). *Das Armenwesen und die Armengesetzgebung in Europäischen Staaten*. Berlin : Verlag von F. A. Herbig, 1870, s. 429-432.

na verejných priestranstvách. Za doplnkový zdroj financovania sa považovali finančné dary a testamentárne odkazy. Povinnosť miest a obcí postarať sa o svojich chudobných vnímal Jozef II. v praktickej rovine ako záväzok obyvateľov jednotlivých lokalít. Chudobinské ústavy boli po organizačnej i finančnej stránke na magistrátoch miest úplne nezávislé, magistráty mali len povinnosť dohliadať na ich činnosť a sprostredkovať im nariadenia panovníka. Riadenia týchto charitatívnych inštitúcií sa podľa vôle panovníka mali ujať miestne cirkevné a svetské elity, financovať sa mali výlučne z milodarov, prispievať na ich činnosť z mestskej pokladnice bolo zakázané. Panovník očakával, že duchovní kresťanských konfesií budú veriacich vo svojich kázňach nabádať k podporovaniu týchto inštitúcií a spolu s predstaviteľmi svetských elít sa postarajú aj o zbieranie milodarov a ich rozdeľovanie chudobným.¹⁰

Projekt chudobinských ústavov sa v Uhorsku nestretol s pozitívnou odozvou. Obyvatelia miest neverili, že sa vyzbierané peniaze budú rozdeľovať medzi chudobných spravodlivo a naďalej uprednostňovali priame darovanie almužny. Štátna moc sa taktiež stretla s nezáujmom miestnych elít pravidelne participovať na zbieraní almužien a ich prerozdeľovaní. Magistráty miest sa nedokázali stotožniť s centralizovaným riadením chudobinských ústavov, ktoré neponechávalo žiadny priestor na ich iniciatívu či riešenie vzniknutých problémov podľa lokálnych potrieb a možností. Chudobinské ústavy sa v mnohých mestách dostali do finančných problémov už krátko po svojom vzniku a po smrti Jozefa II. začali v rýchlom slede zanikať.¹¹ Tie, ktoré vlastnili nejaký kapitál, sa zmenili na tradičné dobročinné inštitúcie poskytujúce mimoústavnú formu podpory. V niektorých mestách sa tieto ústavy z čias Jozefa II. stali v prvej polovici 19. storočia opätovne formou „boja proti žobrote“, prípadne sa včlenili do novozaložených spolkov na odstránenie pouličného žobrania.

Jozefovi II. sa nepodarilo presadiť jeho reformné zámery ani v oblasti ústavnej starostlivosti. Jej základom naďalej ostali špitály určené pre všetky kategórie sociálne odkázaných osôb. Tzv. všeobecný špitál, ktorý pod jednotnou správou združoval nemocnicu, chorobinec, pôrodnicu s nálezincom a ústav pre duševne chorých, v Uhorsku nebol zriadený. Tento nový typ charitatívnej inštitúcie predstavujúci realizáciu panovníkových predstáv o špecializovanej ústavnej starostlivosti bol postupne založený vo Viedni (1784), v Brne (1786), Olomouci (1787) či Prahe (1790). Zdá sa, že v Uhorsku štátna moc jeho založenie ani nepripravovala. Dôvodom zrejme bola skutočnosť, že z rozhodnutia Jozefa II. sa v tomto období zmenilo hlavné mesto krajiny. V Bratislave, v dovtedajšom krajinskom centre, existovalo na začiatku 80. rokov 18. storočia na uhorské pomery široké spektrum charitatívnych inštitúcií, ktorých majetok sa mohol stať základom na založenie všeobecného špitála, hoci s menšou kapacitou ako v iných mestách monarchie. Budín, ktorý po takmer 250 rokoch opäť získal status hlavného mesta,

10 O chudobinských ústavoch v Uhorsku podrobnejšie KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Reforma sociálnej starostlivosti v Uhorsku v období panovania Jozefa II. a Leopolda II. In KOVÁČ, Dušan – KOWALSKÁ, Eva – ŠOLTÉS, Peter (ed.). *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Veda, 2015, s. 133-136.

11 *Acta fundationum saecularium per Josephum Klobusiczky [...] ad excelsum Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum consiliarium elaborata, atque anno 1792. cum provocatis regnicolari deputationi ecclesiasticae praesentata*. OSzK, Kézirattár, Fol. lat. 790/II.

bol do roku 1784 len menším mestom regionálneho významu. Majetok charitatívnych inštitúcií, ktoré pôsobili na jeho území, nemohol pokryť náklady na vybudovanie a prevádzkovanie všeobecného špitála.¹²

Hoci reformy Jozefa II. v oblasti sociálnej starostlivosti mali nesporne progresívny charakter, v praktickej rovine spôsobili väčšine charitatívnych inštitúcií pokles príjmov a s ním súvisiace zníženie počtu podporovaných osôb. Panovník v roku 1787 nariadil vymôcť kapitál dobročinných fundácií od dovtedajších dlžníkov a uložiť ho v novozriadenom verejnom fonde.¹³ Napriek tomu, že časť kapitálu sa získať nepodarilo, štát týmto spôsobom získal veľké množstvo finančných prostriedkov na neobmedzene dlhé obdobie za nízky, len 2,5 % úrok. Dobročinné inštitúcie financované z výnosov svojich základín tak prišli o značnú časť ročných príjmov, keďže ostatní dlžníci na rozdiel od štátu platili z požičaných peňazí 5 – 6% úrok. Navyše Jozef II. svojimi unáhlenými a uhorské tradície nerešpektujúcimi nariadeniami vytvoril prostredie neistoty a nestability, kvôli ktorému uhorské elity v podstate rezignovali na podporovanie chudobných formou základín, ktoré sa v čase panovania Márie Terézie stalo súčasťou ich spoločenského statusu.¹⁴

Nariadenie z 20. apríla 1790 o spravovaní dobročinných fundácií a s nimi súvisiacich charitatívnych inštitúcií patrí k prvým, ktoré Leopold II. vydal po svojom nástupe na uhorský trón. Rýchlosť, akou nový panovník pristúpil k riešeniu týchto otázok, je dôkazom, aký význam im prikladali uhorské stavy a akú mieru nevôle vyvolal svojimi opatreniami Jozef II. Na základe spomínaného mandátu sa správa základín vrátila pôvodným správcom a ich kapitál sa opäť mohol požičiavať aj súkromným osobám. Leopold II. taktiež prisľúbil, že správcovia základín už nebudú zaťažovaní požiadavkami na početné hlásenia, výkazy a tabuľky. Na základe zák. čl. 70/1723 však museli naďalej zasielať Miestodržiteľskej rade dvakrát ročne vyúčtovanie príjmov a výdavkov kvôli kontrole, akým spôsobom zverenú fundáciu spravujú a či rešpektujú vôľu jej zakladateľa. Miestodržiteľská rada vyžadovala aj informácie o všetkých novozaložených základinách a hodnote ich majetku. Erár mal od 1. mája 1790 platiť zo svojich pôžičiek 5% úrok, úrok zo starých dlhov sa zvýšil na 3,5 %.¹⁵

Nariadenia Leopolda II. vytvorili právny rámec pre činnosť dobročinných inštitúcií až do polovice 19. storočia. Mestá a obce boli povinné postarať sa o svojich chudobných, štátna moc však neurčovala spôsob, akým to majú urobiť. Panovník na základe patronátneho práva schvaľoval prostredníctvom Miestodržiteľskej rady zakladacie listiny nových charitatívnych inštitúcií a dohliadal na spôsob spravovania a využívania ich majetku. Na rozdiel od druhej polovice 18. storočia, keď panovník/čka a viedenský dvor vplývali na podobu chudobinskej starostlivosti v krajine alebo ju striktno reglementovali, v prvej polovici 19. storočia bol vplyv štátnej

12 KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Sociálna a zdravotnícka starostlivosť v Uhorsku v prvej polovici 19. storočia. In *Historický časopis*, 2016, roč. 64, č. 3, s. 416.

13 LINZBAUER, Franciscus Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae, III/1*. Budae : Typis caesereo-regiae scientiarum universitatis, 1853, s. 491-495.

14 KUŠNIRÁKOVÁ 2015, s. 147.

15 LINZBAUER 1853, s. 597-602.

moci na formovanie dobročinnosti v podstate minimálny. Nepatrný počet nariadení uhorských panovníkov vydaných v tomto období riešil len otázku starostlivosti o duševne choré osoby¹⁶ a slobodné matky¹⁷ a zriadenia dobročinných ústavov s celokrajinskou pôsobnosťou, ktoré im mali poskytnúť pomoc a podporu. Kvôli absentujúcej podpore štátnej moci a nezájmu uhorských elít sa však krajinský ústav pre duševne chorých a ani pôrodnicu založiť nepodarilo a postarať sa a o tieto kategórie odkázaných osôb ostalo povinnosťou miest a obcí.

Podporné a dobročinné spolky v Uhorsku v prvej polovici 19. storočia

Hoci sa Leopold II. snažil aspoň časť reformného diela svojho predchodcu zachovať, dobročinnosť v Uhorsku sa v dôsledku jeho rozhodnutí vrátila do podoby pred roka 1780. Záchrannú sieť v mestách tvorili najmä špitály a chudobinské ústavy, v menšej miere dobročinné základny (najmä pre chudobných hanbiacich sa žobrať a vdovy so sirotami). Špitály a chudobinské ústavy spravovali prevažne magistráty, fundácie najmä cirkvi.¹⁸ Napoleonské vojny, štátne bankroty (1811 a 1816) a epidémia cholery (1831) spôsobili charitatívnym zariadeniam značné finančné straty a zároveň významne zvýšili počet osôb odkázaných na pomoc a podporu. Dovtedajšie financovanie dobročinných inštitúcií založené zväčša na úrokoch z uloženého kapitálu sa stalo naďalej neudržateľným a muselo sa doplniť finančnými prostriedkami z iných zdrojov. Množstvo ľudí, ktoré sa v dôsledku vojen, hospodárskej krízy a cholery nemohlo užiť vlastnou prácou, si najmä vo väčších mestách vyžiadalo zmenený prístup ku kategorizácii chudobných, ako aj zakladanie nových typov charitatívnych inštitúcií. Chudobinská starostlivosť v Uhorsku bola postavená pred nové výzvy, ktoré štát a ani magistráty miest nedokázali účinne riešiť. Podobne ako v iných oblastiach spoločenského života, aj v tomto prípade vzali na celokrajinskej i regionálnej úrovni iniciatívu do svojich rúk cirkevné a svetské elity.

Uhorské elity v prvej polovici 19. storočia postupne upustili od svojho dovtedajšieho pasívneho pôsobenia v oblasti dobročinnosti a rozhodli sa pre aktívny prístup. Pod vplyvom spoločenských a hospodárskych zmien v krajine v podstate rezignovali na podporovanie chudobných formou dobročinných fundácií a jednorazové darovanie finančných prostriedkov nahradili zbieraním peňazí na stanovené ciele. Na rozdiel od minulosti však získané financie nezverili do správy mestským úradom alebo cirkevným inštitúciám, ale sami dohliadali na ich využitie. Zmenený prístup spoločenských elít k otázke podporovania chudobných možno sledovať v čase rôznych katastrof a živelných pohrôm už od konca 18. storočia. Ak niektoré mesto zasiahol rozsiahly požiar alebo veľké záplavy, miestna šľachta a poprední mešťania zorganizovali zbierky, dobročinné divadelné alebo hudobné predstavenia a vyzbierané peniaze prerozdelenovali postihnutým.¹⁹ Rovnakým spôsobom predstavitelia elít zbierali finančné prostriedky aj na

16 Tamže, s. 665-666; LINZBAUER, Franciscus Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tomus III., sectio II. Budae : Typis caesereo-regiae scientiarum universitatis, 1855, s. 240; LINZBAUER, Franciscus Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tomus III., sectio III. Budae : Typis caesereo-regiae scientiarum universitatis, 1860, s. 165, 355.

17 LIZBAUER 1853, s. 828.

18 *Acta foundationum saecularium per Josephum Klobusiczky [...]*. OSzK, Kézirattár, Fol. lat. 790/I.

19 Napríklad *Pressburger Zeitung*, 15. 2. 1775, 13, s. 3-4; *Pressburger Zeitung*, 22. 2. 1775, 15, s. 7; *Pressburger*

podporu dobročinných inštitúcií, ktoré museli v prvých desaťročiach 19. storočia čeliť hospodárskym a finančným dôsledkom napoleonských vojen.²⁰ Elity sa veľmi aktívne podieľali aj na zmiernení následkov neúrody v roku 1817 či epidémie cholery v roku 1831. Tradičné formy dobročinnosti doplnili novými, ako boli napríklad zbierky na nákup obilia v čase žatvy a jeho predaj odkázaným osobám v zimnom období za „režijnú“ cenu, bezplatné poskytnutie dreva na kúrenie alebo zbieranie peňazí na pravidelné polievky pre chudobných.²¹

Od 20. rokov 19. storočia sa hlavným priestorom na realizáciu charitatívnych aktivít uhorských elít stali dobročinné spolky. V historiografii sa spolky hodnotia ako významný fenomén politického a spoločenského života prvej polovice 19. storočia, nástroj i prejav jeho modernizácie.²² Prvé spolky boli založené v druhej polovici 18. storočia v nemeckých mestách, odkiaľ sa rozšírili do celej Európy. V 80. a 90. rokoch 18. storočia vznikali najmä poľnohospodárske, vlastenecké (patriotické), čitateľské a hudobné združenia, postupne k nim najmä vo väčších mestách pribudli čisto spoločenské a prvé dobročinné spolky a napokon v čase francúzskej revolúcie aj politické. Po roku 1815, po doznení napoleonských vojen, sa rozšírili spolky umelecké, koncertné, spevácke, o pár rokov neskôr aj vedecké a priemyselné.²³ Vo všeobecnosti možno povedať, že spolky vznikali v reakcii na potreby rýchlo sa rozvíjajúcej a meniacej sa spoločnosti, na ktoré nedokázali existujúce štruktúry, teda štát, samosprávy či cirkvi uspokojivo reagovať. Spolky nielenže šírili myšlienky o potrebe modernizovať poľnohospodárstvo a priemysel, podporovať vzdelanie a osvetu formou čítania, pozdvihnúť ľudové školstvo, skvalitniť sociálnu a zdravotnícku starostlivosť, pestovať kultúru, umenie, vlastenectvo a národné povedomie, ale svojimi aktivitami významne prispievali aj k ich naplneniu. Hybnou silou spolkového života boli politické, spoločenské, cirkevné a ekonomické elity celokrajinského, regionálneho alebo lokálneho významu, ktoré vznik spolkov iniciovali, dokázali spopularizovať ich ciele a svojím vplyvom a autoritou zaštitili získavanie finančných prostriedkov na ich naplnenie. Na rozdiel od starších spoločenských, ktoré združovali ľudí na základe ich pôvodu a sociálneho statusu, spolky boli otvorené pre záujemcov zo všetkých spoločenských vrstiev, v mnohých prípadoch bola rozhodujúcim kritériom len ochota platiť členské poplatky. Napriek deklarovanej rovnosti členov sa stavovské rozdelenie spoločnosti premietlo aj do spolkového života. Urodzené oso-

Zeitung, 15. 4. 1775, 30, s. 2; *Pressburger Zeitung*, 10. 11. 1807, 88, s. 1006; *Pressburger Zeitung*, 27. 1. 1809, 7, s. 73a; *Pressburger Zeitung* 17. 2. 1809, 10, s. 105-107; *Pressburger Zeitung* 24. 2. 1809, 12, s. 130-131; *Pressburger Zeitung*, 24. 3. 1809, 20, s. 225-226.

20 Napríklad *Pressburger Zeitung*, č. 32, 25. 4. 1815, s. 359-360; *Pressburger Zeitung*, č. 47, 16. 6. 1818, s. 618; *Pressburger Zeitung*, č. 63, 14. 8. 1818, s. 862; *Pressburger Zeitung*, č. 27, 5. 4. 1822, s. 309; *Pressburger Zeitung*, č. 99, 15. 12. 1823, s. 575.

21 Napríklad *Pressburger Zeitung*, č. 8, 31. 1. 1817, s. 85-86; *Pressburger Zeitung*, č. 41, 27. 5. 1817, s. 501; *Pressburger Zeitung*, č. 42, 30. 5. 1817, s. 512; *Pressburger Zeitung*, č. 72, 19. 9. 1831, s. 853-855; *Pressburger Zeitung*, č. 78, 4. 10. 1831, s. 917-918; *Pressburger Zeitung*, č. 77, 30. 9. 1831, s. 905-906.

22 V slovenskej historiografii napríklad MANNOVÁ, Elena. Mužské a ženské svety v spolkoch. In DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2011, s. 176-178; MANNOVÁ, Elena. Hornouhorské spolky v rokoch 1848 – 1867. In KOVÁČ – KOWALSKÁ – ŠOLTÉS 2015, s. 436-468.

23 NIPPERDY, Thomas. *Gesellschaft – Kultur – Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1976, s. 174-175.

by a ľudia s vyšším spoločenským statusom sa prednostne volili na predsednícke posty a do riadiacich výborov, lebo ich mená zvyšovali vážnosť a prestíž spolku, od ktorých okrem iného závisela aj finančná a iná podpora zo strany verejnosti. V Uhorsku spolky stavali na kooperácii aristokracie, šľachty a meštianstva, na rozdiel napríklad od nemeckých krajín, kde mali takmer výlučne meštiansky charakter.²⁴

Tradíciu dobročinných spolkov začal v habsburskej monarchii Spolok urodzených dám založený v roku 1810 vo Viedni. V roku 1817 vznikli vďaka iniciatíve arcivojvodkyne Hermíny, druhej manželky palatína Jozefa, podobné dobročinné ženské spolky v Pešti a Budíne, ktoré v pomerne krátkom čase vybudovali širokú sieť dobročinných inštitúcií poskytujúcich otvorenú či ústavnú formu sociálnej starostlivosti rôznym kategóriám odkázaných osôb. O pár rokov neskôr nasledovali ich príklad aj elity v ďalších väčších uhorských mestách. Magistráty miest vo väčšine prípadov ostali len správcami miestnych chudobincov či chudobinských ústavov z čias Jozefa II. a len veľmi zriedkavo participovali na zakladaní či spravovaní nových charitatívnych inštitúcií, iniciatívu v tejto oblasti takmer úplne prevzali dobročinné spolky.

Charitatívne aktivity dobročinných spolkov vo všeobecnosti charakterizuje preferovanie mimoústavnej starostlivosti pred ústavnou, a to nielen z ekonomických dôvodov. Tradičné charitatívne inštitúcie boli viac-menej v rozpore s cieľmi spolkov, ktoré nechceli zatvárať chudobných do ústavov, ale pomôcť im, aby sa čo najskôr dokázali postarať sami o seba. Spolky sa snažili poskytovať adresnú pomoc nielen osobám bez akýchkoľvek prostriedkov na živobytie, ale v podstate všetkým, ktorí mali z rôznych dôvodov obmedzené životné šance (starí, handicapovaní či matky mnohohdetných rodín). Takto zadefinovaným cieľom zodpovedalo aj široké spektrum ich aktivít – osirelým, opusteným a odloženým deťom poskytovali vzdelanie, chorým zdravotnícku starostlivosť; vynútenú nezamestnanosť riešili budovaním dobrovoľných robotární, ženám zabezpečovali prácu na doma; zakladali a prevádzkovali detské opatrovne. Poskytovanie adresnej pomoci si vyžadovalo individuálny prístup a bezprostredný kontakt s chudobnými. Členovia spolku aktívne vyhľadávali osoby odkázané na pomoc, žiadateľov o podporu preverovali aj návštevou v domácom prostredí a osobne rozdeľovali pridelené podpory. Spolky dôsledne dbali na kategorizáciu chudobných na hodných a nehodných podpory. Za hodných podpory sa tradične považovali osirelé a opustené deti, starí, chorí a nevládni ľudia a na rozdiel od minulosti aj osoby, ktoré sa z rôznych príčin nemohli zamestnať. Prioritou spolkov bolo zabezpečiť pre všetky kategórie odkázaných osôb (vrátane starých či čiastočne handicapovaných) primerané zamestnanie a materiálnu pomoc poskytovať len tým, ktorí z objektívnych dôvodov nemohli vykonávať žiadnu formu práce (matky mnohopočetných rodín, starí, nevládni).

Dobročinné spolky vznikali a pôsobili nezávisle na štátnej moci a cirkevných štruktúrach, pa-

24 MANNOVÁ, Elena. Verejnosť versus rodinný krb? Ženy v spolkoch na Slovensku v 19. storočí. In *Človek a spoločnosť. Internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*, 2006, roč. 9, č. 4 [monotematické číslo venované téme *Rodové vzťahy a postavenie žien v období modernizácie*]. Dostupné na <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=BK8ZNYTR7YHCZKGBPR8MJUPL>, [9. 4. 2018].

novník si vyhradil len právo schvaľovať ich zakladacie listiny a štatúty. Riadiacim orgánom spolkov, ako aj ich charitatívnych inštitúcií boli viacčlenné výbory zložené z ich prominentných členov, predsedom bola vždy osoba s významným spoločenským postavením, ktorá mu dodávala prestíž a dôveryhodnosť. Členstvo vo výbore bolo čestné a nehonorované, plat v niektorých prípadoch dostávali len pokladníci či sekretári poverení vedením písomnej agendy. Prostriedky na financovanie svojich aktivít získavali spolky rôznorodým spôsobom. Základom bol príjem z členských príspevkov, ktorý dopĺňali verejné zbierky, dobročinné bály, charitatívne divadelné predstavenia a koncerty, ale aj dary a testamentárne odkazy. Keďže spolky boli finančne závislé na podpore verejnosti, o svojich aktivitách ju pravidelne informovali formou novinových článkov alebo tlačou vydávaných výročných správ s vyúčtovaním príjmov a výdavkov.

Dobročinné spolky a celkovo myšlienka dobrovoľníctva, ako aj rastúci tlak spoločnosti na jednotlivca, aby sa pokiaľ možno postaral sám o seba, viedli ku vzniku nových foriem charitatívnych inštitúcií v podobe podporných či svojpomocných spolkov, ktoré v mnohých smeroch nadväzovali na remeselnícke cechy či cirkevné bratstvá.²⁵ Pri neexistencii moderného systému sociálneho a zdravotného poistenia sa mohla veľká časť pracujúceho obyvateľstva ocitnúť v dôsledku staroby alebo choroby v hmotnej núdzi, odkázaná na pomoc svojho okolia alebo nejakej charitatívnej inštitúcie. Určitú ochranu pred nepriazňou osudu poskytoval svojim zamestnancom len štát, ktorý práceneschopným banským robotníkom, štátnym úradníkom a vojakom garantoval za stanovených podmienok pravidelnú finančnú podporu v podobe penzie alebo provízie.²⁶ Pre ostatné profesijné a zamestnanecké skupiny sa stali účinnou formou zabezpečenia pre prípad pracovnej neschopnosti penzijné alebo nemocenské spolky. Na rozdiel od dobročinných združení, ktoré vznikali s cieľom poskytovať dobrovoľnú pomoc osobám mimo svojej členskej základne, podporné spolky poskytovali dohodnutú formu podpory vo vopred stanovených životných situáciách (úmrtie, ochorenie) svojim členom. Systém ich fungovania bol v podstate rovnaký ako v prípade moderných poisťovní. Členovia pravidelne odvádzali do spolkovej pokladnice stanovený poplatok a ak ochoreli alebo kvôli vysokému veku či z iných dôvodov nemohli ďalej pracovať, dostali potrebnú pomoc alebo dohodnutú penziu, v prípade úmrtia ich vdovy a deti. Veľmi rozšírenou formou boli tzv. pohrebné alebo nemocensko-pohrebné spolky, ktoré združovali členov bez ohľadu na ich profesiu alebo zamestnávateľa. Tieto spolky poskytovali svojim chorým členom finančnú podporu alebo potrebnú liečbu (ak zahŕňali aj nemocenské „poistenie“) a v prípade úmrtia vyplatili pozostalým stanovenú finančnú čiastku určenú na pokrytie nákladov spojených s pohrebom. Vzhľadom na počet obyvateľov, úroveň obchodu a výroby, najviac nemocenských, penzijných či iných podporných spolkov vzniklo a pôsobilo v Budíne a Pešti. Podobne ako dobročinné, aj podporné spolky vznikali

25 INNES, Joanna. State, church and voluntarism in European Welfare, 1690 – 1850. In CUNNINGHAM, Hugh – INNES, Joanna (ed.). *Charity, philanthropy and reform. From the 1690s to 1850*. Palgrave : Macmillan, 1998, s. 21. Prvé svojpomocné spolky vznikli koncom 18. storočia v Holandsku a Anglicku, odkiaľ sa postupne rozšírili do celej Európy.

26 KUŠNIRÁKOVÁ 2009, s. 160-162.

vdďaka iniciatíve a úsiliu elít, ktoré v rámci svojho sociálneho prostredia (lokalita, profesijná skupina či zamestnanecká komunita) disponovali autoritou a potrebnými schopnosťami.

O tom, ako sa v prvej polovici 19. storočia zmenil postoj elít k dobročinnosti a chudobinskej starostlivosti, svedčí aj prístup panovníka k týmto otázkam. František II. i jeho nástupca Ferdinand V. na rozdiel od svojich predchodcov štedro prispievali na zakladanie a rozvoj dobročinných inštitúcií v Uhorsku. Ich mená a mená ďalších členov vládnucej dynastie možno nájsť v zozname darcov a dobrodincoch mnohých charitatívnych ústavov a spolkov. Obaja spomínaní panovníci, ako aj ostatní Habsburgovci počas svojich ciest po krajine navštevovali miestne charitatívne ústavy, obdarovali ich chovancov alebo prispeli na ich činnosť, zatiaľ čo v minulosti smerovali ich kroky najmä do rehoľných inštitúcií. V snahe oceniť a podporiť angažovanosť elít v oblasti dobročinnosti panovník verejne prejavoval svoje uznanie predsedom/predsedníckam mimoriadne aktívnych dobročinných spolkov alebo dlhoročným správcom chudobinských ústavov.²⁷ Položenie základného kameňa či otvorenie nových charitatívnych inštitúcií sa vždy spájalo so slávnosťou za účasti významných osobností. Postupne sa zaužíval zvyk, že sa tieto slávnosti konali v deň osláv osobných sviatkov panovníka (narodeniny, meniny), prípadne v čase jeho návštevy v meste a o ich priebehu bola verejnosť podrobne informovaná formou novinových správ.²⁸

Priority v pôsobení dobročinných spolkov v prvej polovici 19. storočia

Napriek širokému spektru charitatívnych inštitúcií, ktoré dobročinné spolky založili a prevádzkovali, a rôznorodému spektru recipientov ich pomoci, možno v ich činnosti sledovať tri základné priority – budovanie a prevádzkovanie detských opatrovní, odstránenie pouličného žobrania, zvýšenie dostupnosti zdravotníckej starostlivosti a zriaďovanie nemocníc.

Detské opatrovne spájali v sebe výchovný a charitatívny rozmer. Určené boli pre deti predškolského veku z chudobných rodín, v ktorých museli zarábať na živobytie obaja rodičia. Ich deti tak ostávali od útleho veku ponechané celý deň bez dozoru, čo ohrozovalo nielen ich zdravie a bezpečnosť, ale negatívne vplývalo aj na ich mravný a intelektuálny rozvoj. Detské opatrovne poskytovali deťom okrem celodenného zaopatrenia aj základy vzdelania, najmä mravného a náboženského. Výchovný aspekt pôsobenia detských opatrovní vnímala spoločnosť ako prevenciu proti detskej kriminalite, pouličnému žobraniu detí a vytváraniu detských gangov.²⁹ S rastúcou nacionalizáciou spoločnosti kládli zriaďovatelia týchto inštitúcií v Uhorsku stále väčší dôraz na to, aby si deti v rámci edukácie osvojili aj základy maďarského jazyka. Detské opatrovne poskytovali bezplatnú starostlivosť alebo v prípade solventnejších rodín za stanovený poplatok, ktorý však nezodpovedal reálnym nákladom. Väčšinu opatrovní založili a prevádzkovali dobročinné ženské spolky.

27 Napríklad *Pressburger Zeitung*, č. 20, 14. 3. 1815, s. 216; *Pressburger Zeitung*, č. 13, 17. 2. 1832, s. 143.

28 *Pressburger Zeitung*, č. 85, 26. 10. 1830, s. 1061-1062; *Pressburger Zeitung*, č. 1, 6. 1. 1832, s. 1-2; *Pressburger Zeitung*, č. 19, 9. 3. 1832, s. 231-232.

29 KEMÉNY, Ludwig. *Hundert Jahre der Wohltätigkeit gewidmet, 1830 – 1930. Rückblick auf die Vergangenheit des Pressburger wohltätigen Frauenvereines als Jubiläums-Festschrift*. Bratislava : C. F. Wigand, 1930, s. 5.

Priekopníčkou detských opatrovní v Uhorsku sa stala Tereza Brunswicková, ktorá sa s nimi oboznámila počas ciest v zahraničí. Prvú založila v roku 1828 vo svojom dome v Budíne a o rok neskôr vznikla s jej podporou ďalšia v Pešti. V nasledujúcich rokoch vďaka dobročinným spolkom alebo iniciatíve jednotlivcov začali detské opatrovne pôsobiť aj v ďalších uhorských mestách. T. Brunswicková viaceré z nich osobne otvárala. Do roku 1836 ich v celom Uhorsku vzniklo dvanásť,³⁰ popri Pešti (dve) a Budíne (tri) napríklad aj v Banskej Bystrici (1829), Bratislave (1830, 1831) a Trnave (1832). V uvedenom roku vznikol *Spolok na rozšírenie detských opatrovní v Uhorsku*, ktorého cieľom bolo poskytovať novozaloženým ústavom odborne vzdelaných učiteľov a učebné pomôcky. Predstavitelia spolku o rok neskôr otvorili v Tolne vzorový ústav spojený s učiteľskou preparandiou, v ktorom mali budúci učitelia nadobúdať teoretické vedomosti i praktické skúsenosti. Preparandia poskytovala študentom ubytovanie (vrátane svetla a kúrenia), najšikovnejší z nich mohli dostať aj finančné štipendium. Spolok, ako aj jeho ústavy vznikli najmä vďaka podpore grófa Lea Festeticsa, ktorý na ich založenie daroval fundáciu v hodnote štyritisíc zlatých i potrebnú budovu v Tolne. Za ďalších zakladateľov spolku sa vzhľadom na výšku podpory považoval i cisár Ferdinand V. a vdova po cisárovi Františkovi II. Karolína Augusta. V roku 1843 sa spolok i jeho ústavy presťahovali do Pešti.³¹ Počet detských opatrovní v krajine do roku 1848 ďalej vzrastal, nové ústavy boli napríklad zriadené v Soproni (1838), Košiciach (1838, 1846), Szombathelyi (1840), Prešove (1844), Szegede (1846), Cluj-Napoe alebo Pécsi.

Pod vplyvom cholerovej epidémie v roku 1831 a jej sociálnych dosahov sa opäť stala aktuálnou otázka žobrania a jeho eliminácie. Vo väčších uhorských mestách začali postupne vznikať spolky na odstránenie pouličného žobrania, ktoré v podstate fungovali na rovnakom princípe ako jozefínske chudobinské ústavy. Predstavitelia spolku vykonali súpis žobrajúcich osôb a tie, ktoré boli uznané za hodné podpory, sa zvyčajne rozdelili do troch kategórií s odstupňovanou výškou príspevku. Podpory sa rozdeľovali raz týždenne. Územie mesta sa rozdelilo na niekoľko obvodov, každý z nich mal vlastného otca chudobných. Hlavným zdrojom financovania týchto spolkov boli príspevky získané formou tzv. subskripcií, teda spolkom poverené osoby ich zbierali z domu do domu. Výška príspevkov nebola stanovená, darované sumy mali hodnotu od jedného až po niekoľko desiatok zlatých.³² Doplnkovú formu financovania predstavovali aj v prípade týchto spolkov dary, testamentárne odkazy, peniaze zbierané do pokladničiek na verejných priestranstvách či výnosy z divadelných predstavení. Na financovanie spolkov na odstránenie žobrania v mnohých prípadoch prispievali aj magistráty miest. Príspevky však neplynuli priamo z mestskej pokladnice, ale mesto prenechalo spolku príjmy z niektorých poplatkov či výnosy z pokút. Aby spolky mohli naplniť svoj cieľ – teda odstrániť žobranie, museli nevyhnutne spolupracovať s miestnym magistrátom, lebo len on mohol zakázať v meste žobranie a represívnymi zložkami zabezpečiť dodržiavanie tohto zákazu.

30 TARJANOVÁ, Margita. O vzniku materských škôl. In HOLÉCYOVÁ, Oľga (ed.). *Kapitoly z histórie materského školstva na Slovensku*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1970, s. 79.

31 HAEUFLE, Joseph Vincenz. *Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen*. Pest : Verlag v. Gustav Emich, 1854, s. 194-195.

32 Hoci išlo o dobrovoľné príspevky, v praxi bolo ich odmietnutie pre obyvateľov miest pravdepodobne ťažké. Jednu z nepriamych foriem nátlaku predstavovali aj každoročne tlačou zverejňované zoznamy darcov.

Prvý spolok na odstránenie žobrania začal pôsobiť v rámci ženského dobročinného spolku v Pešti už v roku 1830³³, o rok neskôr vznikol rovnaký spolok v Budíne³⁴. Spolok na odstránenie pouličného žobrania založený v roku 1835 v Bratislave zastrešoval aj správu miestneho lazaretu a robotárne.³⁵ V 40. rokoch 19. storočia vznikli podobné spolky aj v Trnave, Modre, Jure a Pezinku.³⁶ V niektorých mestách, ako napríklad v Pécsi³⁷ či Györi³⁸, prevzali túto agendu chudobinské ústavy (Armen-Institut) z čias Jozefa II. S ich „josefínskymi“ predchodcami ich spájali názov i rovnaký spôsob fungovania, neboli však zriadené na príkaz štátnej moci a riadené jej úradmi, ale vznikli z iniciatívy miestnych elít, ktoré ich aj podľa vlastných predstáv a lokálnych potrieb riadili. V Košiciach sa do „boja“ so žobraním pustil v roku 1839 tunajší ženský spolok, ktorý sa okrem zbierania príspevkov a ich prerozdelenia chudobným postaral aj o zriadenie a prevádzkovanie robotárne.³⁹

Odborná zdravotnícka starostlivosť ostala aj v prvej polovici 19. storočia pre väčšinu uhorského obyvateľstva nedostupnou, hoci na základe *Všeobecného zdravotníckeho poriadku* z roku 1770 boli mestá a stolice povinné zamestnávať „úradných“ lekárov, ktorých pracovnou náplňou bola aj bezplatná liečba chudobných osôb. Počet stoličných a mestských lekárov však ani zďaleka nezodpovedal počtu osôb, ktoré v prípade ochorenia boli odkázané na ich liečbu. Pomoc v chorobe, teda poskytnutie zdravotníckej starostlivosti, liekov a prípadne kvalitnejšej stravy sa tak stalo jednou z priorít dobročinných spolkov, keďže onemocnenie a s ním spojená práceneschopnosť sa považovali za jeden z hlavných dôvodov chudoby. Spolky, podobne ako pri chudobinskej starostlivosti, uprednostňovali liečbu pacientov v domácom prostredí. Lekárom a lekárnikom platili za poskytnuté liečenie a lieky, v mnohých prípadoch títo zdravotnícki pracovníci pracovali pre spolky ako ich členovia za nižšiu cenu.

V prípade potreby sa chudobní pacienti umiestnili do mestskej alebo rádovej nemocnice a spolky uhradili náklady za ich pobyt a liečbu.

Nemocnice sa v prvej polovici 19. storočia považovali za súčasť chudobinskej starostlivosti, keďže boli určené najmä pre pacientov, ktorí nemohli dostať potrebné zaopatrenie v domácom prostredí. Prvými skutočne zdravotníckymi zariadeniami v Uhorsku boli nemocnice milosrdných bratov a alžbetínok, v čase nástupu Jozefa II. na trón ich bolo v krajine osem.⁴⁰

33 *Ausweis über die in der [...] Pesth vom Frauen – Vereine begründeten wohlthätigen Anstalten [...] vom März 1817 an bis zu Ende Septembers 1833.* Wien : bei A. Strauß's sel. Witwe, 1834.

34 *Ausweis über die in der Festung der kön. freyen Haupt-Stadt Ofen zur Abstellung des Gassen-Bettels von [...] vorgekommene.* Ofen : Landerer 1834.

35 *Achter Jahresbericht über die in Pressburg erzielte Abstellung der Gassenbettelei. Zeitraum vom 1. November 1842 bis 31. October 1843.* Pressburg : bei Carl F. Wigand, [1844].

36 STUBENRAUCH, Moriz. *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Österreich.* Wien : Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1857, s. 84.

37 *Der Adler*, č. 169, 21. 7. 1849, s. 701.

38 *Notizenblatt zur Kunde des Vaterlands, der Kunst und Literatur als besondere Beilage zu der Lemberger Zeitung*, č. 23, 1839, s. 92.

39 *Der Adler*, č. 62, 12. 3. 1840, s. 490.

40 Kláštor a nemocnice milosrdných bratov sa nachádzali v Bratislave, Spišskom Podhradí, Jágri, Pápe,

V 90. rokoch 18. storočia k nim pribudli ďalšie štyri, jedna z nich patrila alžbetínkam, tri milosrdným bratom. V tomto období sa v uhorských podmienkach existencia a prevádzka nemocnice ešte pevne spájala s náboženským rádom. Nemocnice spravované a vedené svetským personálom začali v uhorských mestách vznikáť koncom 90. rokov 18. storočia. Väčšinu z nich založili mestá, menšiu časť cirkevné obce (najmä židovské) a dobrovoľné či podporné spolky. Bez ohľadu na ich zriaďovateľa všetky nemocnice boli založené a prevádzkované vďaka iniciatíve a podpore miestnych elít. Zdrojom ich financovania boli najmä výnosy zo zbierok a dobročinných kultúrnych podujatí (koncerty, divadelné predstavenia), rôzne dary, testamentárne odkazy a v prípade spolkových nemocníc aj členské príspevky. Chudobní pacienti dostávali bezplatnú starostlivosť i liečbu, solventnejšie osoby si za pobyt platili. Výška poplatku závisela od úrovne poskytnutej stravy a ubytovania. Vo väčšine týchto nemocníc sa nachádzali aj malé pôrodnice poskytujúce útočisko slobodným matkám a ich nemanželským deťom a niekoľko izieb pre duševne choré osoby. V druhej štvrtine 19. storočia začali v Uhorsku vznikáť aj stoličné nemocnice určené pre vidiecke obyvateľstvo. Iniciátormi ich vzniku bola stoličná šľachta a základom ich finančného zabezpečenia, rovnako ako v prípade mestských nemocníc, výnosy zo zbierok a rôznych dobročinných podujatí.⁴¹

Vplyv elít a dobročinných spolkov na chudobinskú starostlivosť v Pešti, Budíne a Bratislave v prvej polovici 19. storočia

Najvýraznejšou zmenou prešla v prvej polovici 19. storočia sociálna a zdravotnícka starostlivosť vo väčších uhorských mestách, v ktorých najviac vzrástol počet sociálne odkázaných osôb a súčasne v nich boli aj početnejšie zastúpené rôzne typy elít, ktoré nielenže iniciovali a podporovali vznik nových charitatívnych inštitúcií, ale taktiež dokázali zabezpečiť prostriedky na ich prevádzku a prípadne aj ďalší rozvoj. V tomto kontexte treba spomenúť najmä Pešť a Budín, na začiatku panovania Jozefa II. len mestá regionálneho významu, v ktorých jedinou charitatívnu inštitúciu predstavovali tradičné mestské špitály s obmedzenou kapacitou a nízkou úrovňou poskytovanej starostlivosti.⁴² Po zmene statusu Budína sa obe mestá rýchlo rozvíjali, odvrátenou stranou rozvoja bol nárast počtu chudobných osôb a s tým súvisiaca potreba nových charitatívnych inštitúcií. V Bratislave, do roku 1783 hlavnom meste Uhorska, pôsobila na začiatku 80. rokov 18. storočia početná skupina charitatívnych inštitúcií poskytujúcich ústavnú i mimoústavnú formu sociálnej starostlivosti.⁴³ V dôsledku jozefínskych reforiem a ďalších nepriaznivých okolností (napoleonské vojny, štátny bankrot) niektoré z týchto inštitúcií zanikli, iné sa transformovali a ostatné utrpeli značné finančné straty spojené s poklesom počtu zaopatrených osôb. Nepriaznivý stav dobročinných inštitúcií a stúpajúci počet ľudí v núdzi si

Eisenstadte (dnes Rakúsko), Varadíne (Oradea, dnes Rumunsko) a Vacove, alžbetínky spravovali nemocnicu v Bratislave.

41 KUŠNIRÁKOVÁ 2016, s. 404-405.

42 *Acta foundationum saecularium per Josephum Klobusiczky* [...]. OSzK, Kézirattár, Fol. lat. 790/I.

43 K dejinám dobročinnosti v Bratislave v ranom novoveku podrobnejšie KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Organizácia chudobinskej starostlivosti v Bratislave v ranom novoveku. In FEJTOVÁ, Olga (ed.). „*Chudé budete mít medzi sebou stále ...*“ *Od charity k sociální politice ve městech 18. – 20. století*. Praha : Scriptorium, 2015, s. 127-143.

po odznení epidémie cholery vyžiadali k organizácii sociálnej a zdravotníckej starostlivosti v meste nový prístup.⁴⁴

Základy nových charitatívnych ústavov v Budíne položil cisár Jozef II. V roku 1785 založil nemocnicu alžbetínok, ktorej poskytol budovu zrušeného františkánskeho kláštora s kostonom, a tiež príjem na zaopatrenie rehoľníčok a pokrytie nákladov na 20 postelí. Otázku pomoci sociálne odkázaným osobám mal podľa predstáv panovníka vyriešiť chudobinský ústav založený v roku 1786. Prelom 18. a 19. storočia, poznamenaný dlhodobými napoleonskými vojnami, nebol pre rozvoj dobročinných inštitúcií príliš priaznivým obdobím, hoci počet osôb odkázaných na ich pomoc a podporu neustále vzrastal. Napriek tomu sa v Budíne vďaka štedrosti Štefana Marczibányiho vybuďoval pri nemocnici alžbetínok tzv. dom rekonvalscientov, do ktorého sa umiestnil doliečovací a zaopatrovací ústav pre ženy. Náklady na prevádzku týchto ústavov sa hradili z výnosov fundácie Š. Marczibányiho a ďalších dobrodinčov.⁴⁵ Š. Marczibányi bol aj fundátorom nemocnice milosrdných bratov určenej pre pacientov mužského pohlavia. Pre kláštor a nemocnicu zabezpečil budovu, postaral sa o jej rekonštrukciu a taktiež daroval fundáciu pre 10 rehoľníkov a 24 pacientov.⁴⁶

Po skončení napoleonských vojen prispel k rozšíreniu kapacít dobročinných a zdravotníckych zariadení v Budíne aj magistrát mesta. V rokoch 1818 – 1820 bol na návrh richtára Ignáca Kalmárffyho vybudovaný nový špitál (chudobinec), v ktorom spočiatku našlo zaopatrenie osem mužov a tri ženy, ich počet v ďalších rokoch postupne vzrastal. V priestoroch budovy zriadilo mesto aj nemocnicu pre ženy, časť jej kapacít bola určená pre slobodné rodičky a duševne choré pacientky.⁴⁷ Pre pacientov mužského pohlavia sa na základe dohody mesta a rádu vytvorilo samostatné oddelenie v rámci nemocnice milosrdných bratov. Mesto od roku 1817 hradilo náklady na 20 pacientov, v nasledujúcich rokoch sa ich počet zvýšil. Ďalšie nemocnice a zaopatrovacie ústavy s menšou kapacitou založili v prvej polovici 19. storočia cirkevné obce (katolícka a židovská) a súkromná paroplavebná spoločnosť.⁴⁸

Významný impulz na rozvoj sociálnej starostlivosti v meste znamenalo založenie ženského dobročinného spolku v roku 1817, ktorý v nasledujúcich desaťročiach výrazne dominoval v oblasti mimoústavného zaopatrenia sociálne odkázaných osôb. Na rozdiel od iných dobročinných

44 DUDEKOVÁ, Gabriela. Komunálna sociálna starostlivosť v Bratislave v priebehu 19. a začiatkom 20. storočia: príklady a trendy modernizácie. In FEJTOVÁ 2015, s. 347-358; DUDEKOVÁ, Gabriela: Systém sociálnej starostlivosti v Bratislave v 19. storočí a jeho modernizácia na prelome 19. a 20. storočia. In *Historický časopis*, 2014, roč. 62, č. 2, s. 230-235.

45 V roku 1859 mala nemocnica 31 lôžok a zaopatrovací ústav mohol prijať 20 chudobných žien. *Statistik des Medicinal-Standes, der Kranken- und Humanitäts-Anstalten, der Mineralwässer, Bäder, Trink- und Gesundbrunnen von Ungarn*. Wien : In Comiss bei Braumüller, 1859, s. 5.

46 SCHAMS, Franz. *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungern*. Ofen : mit königl. Universitäts Buchdruckerey Schriften, 1822, s. 457n., 465n.

47 Tamže, s. 451n.

48 Ak vezmeme do úvahy všetky miesta v nemocničných a charitatívnych zariadeniach, mesto v roku 1859 financovalo 80 nemocničných postelí a ústavnú starostlivosť pre 20 osôb. Cirkevné obce a dobročinné spolky poskytovali nemocničnú starostlivosť 138 pacientom a ústavné sociálne zaopatrenie 40 osobám. *Statistik des Medicinal-Standes*, s. 4-6.

inštitúcií chudobným nerozdeľoval len finančné príspevky vo vopred stanovenej výške (dva až štyri zlaté týždenne), ale snažil sa najmä o poskytovanie adresnej pomoci. Okrem podpory vo forme peňazí zabezpečoval pre osoby v núdzi aj drevo alebo ošatenie, chudobným remeselníkom zakúpil potrebný materiál alebo náradie, zaplatil nájomné, pohreb, lekárske ošetrovanie a lieky, prípadne uhradil náklady za pobyt v nemocnici, financoval vzdelanie odložených detí a chudobných dievčat. Spolok prvé roky svojej existencie prevádzkoval dobrovoľnú robotáreň pre ženy, ktoré sa kvôli vysokému veku alebo zlému zdravotnému stavu nemohli nikde zamestnať. V roku 1822 vedenie spolku rozhodlo, že sa robotáreň zmení na zaopatrovací ústav pre staré, choré a nevládne ženy. Jeho prvotná kapacita bola dvanásť miest, pri príležitosti korunovácie uhorskej kráľovnej Karolíny Augusty v roku 1825 sa zvýšila na 24 a ústav sa oficiálne premenoval na robotáreň a zaopatrovací ústav. Táto charitatívna inštitúcia aj naďalej poskytovala prácu znevýhodneným ženám, nepracovali však už v jej priestoroch, ale v domácom prostredí.⁴⁹

Spolok taktiež rozvinul aktivity, ktoré mali prispieť k zlepšeniu finančnej situácie rodín, ktoré síce nepatrili k najchudobnejším vrstvám mestskej komunity, ale potenciálne mohli byť chudobou ohrozené. V priebehu rokov 1817 – 1820 otvoril na predmestiach päť dievčenských škôl (tzv. Arbeitsschulen), v ktorých dievčatá dostávali náboženskú výchovu a učili sa pliesť, tkat' a šiť. Žiačky sa nepripravovali na budúce povolanie, ale na vedenie domácnosti a rodinný život. Cieľom vzdelania bolo naučiť ich ručné práce v takom rozsahu, aby sa samy dokázali postarať o udržiavanie šatstva a bielizny a týmto spôsobom aspoň čiastočne odľahčili rodinný rozpočet. V Habsburskej monarchii boli školy, ktoré učili dievčatá popri náboženstve ručné práce či už pre potreby ich budúcej domácnosti, alebo ako formu živobytia, pomerne rozšírené. V uhorských pomeroch bol budínsky ženský spolok v prvej polovici 19. storočia pravdepodobne jediný, ktorý takúto formu dievčenského vzdelávania podporoval. Spolok taktiež poskytoval ženám prácu na doma, aby mohli vylepšiť finančnú situáciu svojej rodiny. Na rozdiel od spomínanej práce pre znevýhodnené ženy, v tomto prípade išlo o kvalitne zhotovené výrobky (napr. traky na nohavice, vrecká na tabak) z dobrého materiálu a nízkou predajnou cenou. Ďalšou formou podpory pre rodiny v núdzi boli bezúročné pôžičky, ktoré dlžníci mohli splatiť v časovom horizonte stanovenom podľa ich vlastných možností.⁵⁰

Zistiť počet osôb, ktorým spolok poskytol v jednotlivých rokoch podporu, nie je možné. Dostupné vyúčtovania príjmov a výdavkov neuvádzajú, koľko osôb sa podporilo v rámci mimoústavnej starostlivosti, ale poskytujú len údaje o počte chovankýň v zaopatrovacom ústave, žiačok v školách a žien, ktorým bola poskytnutá práca na doma. O rozsahu aktivít a počte podporených osôb však svedčí skutočnosť, že spolok mal už v prvých rokoch svojej existencie ročné príjmy a výdavky v hodnote viac ako 20-tisíc zlatých, hoci dobročinné inštitúcie v Uhorsku v tomto období len zriedkavo pracovali s rozpočtom vyšším ako niekoľko tisíc.

49 *Ausweis über die bei dem Ofner Frauen-Verein, zur Unterstützung der Armen während der Jahre 1823, 1824 und 1825 [...]. Ofen : mit königl. Pesther Universitäts Schriften, 1826.*

50 Tamže.

Magistrát mesta Pešť reagoval na rastúci počet odkázaných osôb výstavbou nového špitála pri Kostole sv. Rochusa, podľa ktorého bola táto dobročinná inštitúcia aj pomenovaná. Kapacita ústavu otvoreného v roku 1798 bola takmer 200 postelí, čo v rámci Uhorska predstavovalo neobvykle vysoký počet, keďže podobné ústavy v krajine boli len v ojedinelých prípadoch určené pre viac ako desať – dvanásť osôb. Ďalším precedensom bola skutočnosť, že stavba sa realizovala pod dohľadom Miestodržiteľskej rady, hoci ústavná zdravotnícka starostlivosť patrila do kompetencie samospráv. Špitál sv. Rochusa sa výrazne priblížil k predstave Jozefa II. o všeobecnom špitáli. Sociálna a zdravotnícka starostlivosť sa oddelili, v rámci nemocnice sa vytvorili samostatné interné a chirurgické oddelenia pre mužov a ženy, pôrodnica so 17 posteliami a malé oddelenie pre duševne chorých. V roku 1840 už mala nemocnica kapacitu 556 postelí, okrem pôvodnej budovy ju tvorili ďalšie tri „filiálky“ na predmestiach a pripravovalo sa otvorenie štvrtej. Pacienti sa podľa svojich majetkových pomerov liečili zadarmo alebo si za pobyt a liečbu platili. Nemocnicu spravoval magistrát mesta, finančné prostriedky na jej financovanie plynuli z rôznych zdrojov.⁵¹ Ďalšie tri nemocnice v meste s neporovnateľne menšou kapacitou zriadili dobročinné a podporné spolky a jednu založila a viedla židovská náboženská obec.⁵²

Vzhľadom na počet podporených osôb a výšku ročných príjmov sa však najvýznamnejším subjektom v oblasti dobročinnosti stal peštiansky ženský spolok, ktorý sa rovnako ako ten budínsky zamerlal najmä na mimoústavnú starostlivosť, starostlivosť o deti a riešenie problému vynútenej nezamestnanosti. Čo sa týka mimoústavnej pomoci odkázaným osobám, spolok pracoval rovnakým spôsobom ako jeho budínsky pendant. Ústavnú formu starostlivosti poskytoval už od začiatku svojej existencie v zaopatrovacom ústave (Siechenhaus) určenom pre zmrzačené, chorľavé a staré osoby, ktoré ostali bez prostriedkov na živobytie a akejkol'vek pomoci. V ďalších rokoch založil spolok tzv. školský ústav (Schulanstalt), ktorý predstavoval určitú formu sirotinca. Do ústavu sa prijímali osirelé, opustené alebo zanedbané deti, ktoré tu dostali vzdelanie a celodenné zaopatrenie. Jeho poslaním bolo poskytnúť deťom základné vzdelanie a zabezpečiť im budúce živobytie, preto sa chlapci učili remeslu a dievčatá si osvojovali domáce práce, aby sa mohli zamestnať ako slúžky. Deti pracovali nielen v rámci prípravy na svoje budúce remeslo, ale museli pomáhať aj pri domácich prácach ako varenie, upratovanie či pečenie chleba. Všetci chovanci dostávali v ústave stravu a ošatenie, ktoré si však čiastočne odpracovali. Za celkom osirelé deti preberal ústav plnú zodpovednosť, za deti, ktoré mali ešte jedného z rodičov alebo sa o ne staral niekto z príbuzenstva, len čiastočnú. Zverenci z prvej skupiny sa večer vracali k pestúnom, ktorí sa ich ujali za poplatok hradený spolkom, ostatné deti k svojim príbuzným. Problém vynútenej nezamestnanosti riešil spolok zriadením dobrovoľnej robotárne pre osoby oboch pohlaví a pre ženy zabezpečoval prácu na doma. Budínsky a peštiansky spolok spoločne viedli od roku 1817 aj očnú kliniku, na ktorej bezplatne liečili chudobných pacientov na sivý zákal.⁵³

51 SCHAMS, Franz. *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern*. Pest : Hartlebens Verlag, 1821, s. 305-313; SCHWARZL, Joseph. *Nosocomii civium Pestiensium ad sanctum Rochum [...]*. Pestini : typis Trattner-Károlyianis, [1834].

52 *Statistik des Medicinal-Standes*, 1859, s. 9-12.

53 *Ausweis über die in der [...] Pesth vom Frauen – Vereine begründeten wohlthätigen Anstalten [...] vom März 1817 an bis zu Ende Septembers 1833*. Wien : bei A. Strauß's sel. Witwe, 1834.

Spolok mal v prvom roku svojej existencie (marec 1817 – 31. marec 1818) príjmy v hodnote 50-tisíc zlatých. Časť z tejto sumy použil na budovanie inštitucionálneho zázemia, na vytvorenie kmeňového majetku a zvyšok použil na podporu chudobných. Spolok v tomto roku poskytol pomoc (finančná podpora, potraviny, liečba, výchova a vzdelávanie detí) 1 582 osobám, v dobrovoľnej robotárni zamestnal 88 osôb a prácu na doma poskytol 120 ženám.⁵⁴ Pre porovnanie možno uviesť, že kapacita Špitála sv. Rochusa bola k 1. novembru 1818 celkovo 174 postelí (119 pre pacientov, 55 pre dlhodobých chovancov) a chudobinský ústav z čias Jozefa II. poskytoval podporu cca 250 osobám.⁵⁵ V účtovnom roku 1830/1831 sa vedenie spolku rozhodlo, že v spolupráci s magistrátom sa postará o odstránenie pouličného žobrania v Pešti. Zástupcovia mesta a spolku urobili súpis všetkých žobrajúcich osôb a preskúmali ich fyzický a zdravotný stav, majetkové pomery a dôvody, pre ktoré žobrali. Na základe zistených skutočností ich rozdelili do piatich skupín. Prvú tvorili osoby bez domovskej príslušnosti v Pešti; druhú a tretiu tí, ktorí vzhľadom na svoje majetkové pomery alebo fyzický a zdravotný stav neboli na almužny odkázaní. Do posledných dvoch skupín boli zaradené osoby, ktoré komisia uznala za skutočne chudobné a ktoré kvôli veku či zlému zdravotnému stavu mohli vykonávať len ľahšie práce alebo nemohli pracovať vôbec. Tieto osoby prevzal spolok do svojej starostlivosti a začal im poskytovať podporu. Pre tých, ktorí napriek podpore naďalej žobrali, zriadil spolok dva chudobince (v podstate väzenia či robotárne), oddelene pre mužov a ženy. V nich žili pod dozorom a dostávali skromné zaopatrenie; práceschopné osoby museli pracovať. Spolok podľa vzoru jozefínskych chudobinských ústavov organizoval na účely odstránenia pouličného žobrania finančné zbierky, riadil rozdeľovanie podpôr, prevádzkoval a financoval oba chudobince a taktiež hradil náklady na represívnu zložku tohto programu (strážnici dohliadajúci na dodržiavanie zákazu žobrania). V uvedenom roku 1830/1831 dokázal spolok zhromaždiť na svoje aktivity až 255 612 zlatých. Mimoústavnú pomoc poskytol 908 osobám, 54 žien získalo prácu na doma. V robotárni a zaopatrovacom ústave našlo útočisko 378 osôb, v školskom ústave sa vzdelávalo a pripravovalo na budúce povolanie 188 detí. V rámci úsilia o odstránenie pouličného žobrania dostalo podporu 1 221 osôb, v chudobincoch žilo 307 ľudí a neuvedený počet detí sa zbral z ulice a na náklady spolku sa umiestnil do škôl a k pestúnom.⁵⁶

V nasledujúcich dvoch rokoch príjmy spolku poklesli takmer o pätinu, jeho rozpočet však ostal vyrovnaný a naďalej pokračoval vo všetkých svojich aktivitách.⁵⁷ Napriek tomu panovník na návrh palatína arcivojvodu Jozefa rozhodol, že v záujme zachovania existencie všetkých ústavov pracujúcich v rámci spolku sa mu väčšina z nich odoberie a zverí sa do správy mesta Pešť. Spolku ostala len nemocnica na liečbu sivého zákalu, zaopatrovací ústav a mimoústavná starostlivosť o rôzne kategórie odkázaných osôb. Mesto prevzalo do svojej správy dobrovoľnú

54 *Ausweis über den Bestand des wohlthätigen Frauen-Vereins in Pesth, während des ersten Jahres, vom März 1817 bis letzten März 1818.* [bez uvedenia miesta vydania, vydavateľstva a roku vydania].

55 SCHAMS 1821, s. 303, 314-315.

56 *Ausweis über die in der [...] Pesth vom Frauen – Vereine begründeten wohlthätigen Anstalten [...] vom März 1817 an bis zu Ende Septembers 1833.* Wien : bei A. Strauß's sel. Witwe, 1834.

57 Tamže.

robotáreň, školský ústav, oba chudobince a spolu s nimi aj príjmy zo zbierky na odstránenie žobrania, pracovné náradie, zásoby materiálu a hotových výrobkov, kapitál, fundácie a iné pohľadávky v hodnote viac ako 85-tisíc zlatých. Správou tohto majetkového fondu a z neho financovaných inštitúcií bola poverená komisia zložená zo zástupcov magistrátu a mešťanov, ktorej predsedal jeden z radcov Miestodržitelskej rady.⁵⁸

Zámer transformácie, udržať existenciu všetkých ústavov založených a prevádzkovaných peštianskym ženským spolkom do roku 1833, sa však nepodarilo naplniť. Bez zánietenia a osobného vkladu členiek spolku príjmy fondu neustále klesali a s nimi aj počet zaopatrených či podporených osôb. Počet osôb pracujúcich v dobrovoľnej robotárni v priebehu rokov 1833 – 1840 postupne klesol z 222 na 109 a v roku 1848 ju mesto zrušilo. Školský ústav sa v roku 1833 staral o 169 detí, v roku 1840 ich bolo už len 88 až 97. O dva roky neskôr mesto tento ústav zavrelo a rozhodlo, že siroty budú zaopatrené v novozriadenom sirotinci. Postupne sa znižoval aj počet osôb poberajúcich týždennú finančnú podporu, z 350 až 400 osôb v účtovnom roku 1833/1834 a na 69 – 81 v roku 1839/1840.⁵⁹ Z ústavov, ktoré prevzalo mesto v roku 1833 od ženského spolku, sa podarilo zachovať do roku 1848 len chudobinec určený pre osoby nerešpektujúce zákaz žobrania. Keďže mesto v roku 1842 zriadilo donucovaciu pracovňu, z chudobinca sa stal klasický dobročinný ústav pre sociálne odkázané osoby. Jeho kapacita, na rozdiel od iných, postupne vzrastala zo 108 až 134 osôb v roku 1833/1834 na 154 miest v roku 1848.⁶⁰

Ženský spolok ostal aj po transformácii v roku 1833 najsilnejším subjektom v meste v oblasti poskytovania mimoústavnej starostlivosti. V období rokov 1833 až 1840 dokázal navýšiť svoje príjmy zo zhruba 10-tisíc na 20-tisíc zlatých a postupne zvyšovať aj počet podporených osôb. V účtovných rokoch 1838/1839 a 1839/1840 dostalo rôznu formu podpory 1 600 osôb a prácu na doma získalo 200 žien. Okrem toho spolok prevádzkoval malý chudobinec a spolu s budínskym spolkom naďalej viedol nemocnicu na liečbu sivého zákalu.⁶¹

V Bratislave pôsobila na začiatku 90. rokov 18. storočia na uhorské pomery neobvykle široká sieť dobročinných inštitúcií. Ústavnú starostlivosť poskytoval mestský špitál a lazaret, mimoústavnú chudobinský ústav a niekoľko fundácií spravovaných Bratislavskou kapitulou. Bezplatnú liečbu dostávali chudobní v nemocniciach milosrdných bratov a alžbetínok. Jozefínske reformy, štátny bankrot a napoleonské vojny však spôsobili pokles ich príjmov, hmotný úpadok a zníženie počtu podporených osôb. Na začiatku 20. rokov 19. storočia žilo v chátrajúcom špitáli 24 schudobnelých mešťanov, lazaret slúžil v podstate ako nemocnica a zaopatrovací ústav pre choré a nevládne osoby. Paul Ballus uvádza, že v roku 1820 tu našlo zaopatrenie

58 ROZSAY, Joseph. *Das Pester städtische Versorgungshaus Elisabethneum* [...]. Pest : Druck Landerer - Heckenast, 1857, s. 9-10.

59 *Rechnungs-Ausweis über die Armen-Versorgungs-Anstalten der königl : freistadt Pesth in den Jahren 1833 – 1835, 1836 – 1838, 1839 – 1840*. Pesth : Druck Trattner-Károlyi, 1836 – 1841.

60 ROZSAY 1857, s. 10.

61 *Rechnungs-Ausweis über die Armen-Versorgungs-Anstalten der königl : freistadt Pesth in den Jahren 1833 – 1835, 1836 – 1838, 1839 – 1840*. Pesth : Druck Trattner-Károlyi, 1836 – 1841.

až 122 osôb, ich vysoký počet bol však na úkor kvality poskytovanej starostlivosti. Prevádzku lazaretu zabezpečovalo mesto zo svojich príjmov, špitál mal vlastný majetok tvorený najmä investovaným kapitálom.⁶² Nedostatok kapacít dobročinných inštitúcií v meste sa podobne ako v Pešti alebo Budíne naplno prejavil v roku 1817, keď v dôsledku neúrody v predchádzajúcom roku vysoko vzrástli ceny a s nimi aj chudoba a hlad. V snahe predísť ďalšiemu tlaku na mestskú pokladnicu sa magistrát snažil s finančnou a materiálnou pomocou miestnych elít zabezpečiť pre najchudobnejšie vrstvy obyvateľstva aspoň základné životné potreby ako obilie či drevo na kúrenie. V mestskom divadle sa konali dobročinné predstavenia na podporu lazaretu a chudobinského ústavu.⁶³ V roku 1817 bol v meste taktiež založený podporný spolok učiteľov hudby a jazykov, ktorý bol jedným z prvých v Uhorsku.⁶⁴

Dobročinné spolky začali formovať podobu chudobinskej starostlivosti v meste od roku 1829. Katolícki mešťania založili v tomto roku stavebný spolok (Bau-Verein), ktorý začal so zbieraním finančných prostriedkov na výstavbu novej špitálskej budovy. V nasledujúcom roku bol v jarných mesiacoch starý špitál aj s kostolom zbúraný a zakrátko sa začalo so stavebnými prácami. Základný kameň 23. októbra 1830 slávnostne posvätil ostrihomský arcibiskup Alexander Rudnay za prítomnosti novokoronovaného uhorského panovníka Ferdinanda V., množstva magnátov, zástupcov magistrátu a veľkého počtu obyvateľov. V dôsledku premysleného hospodárenia dokázal spolok v krátkom čase splatiť vzniknuté dlhy a v roku 1837 rozšíril budovu o ďalší trakt. Po ukončení výstavby magistrát a vedenie stavebného spolku hľadali vhodný model spravovania tejto charitatívnej inštitúcie. K definitívnemu riešeniu dospeli v roku 1838, keď sa stavebný spolok zmenil na Katolícky meštiansky podporný spolok, ktorý prevzal do svojej kompetencie správu celého špitála.⁶⁵

V októbri 1830 sa konalo v Bratislave ustanovujúce zhromaždenie ženského dobročinného spolku, ktorý počas nasledujúcich sto rokov dominoval v oblasti starostlivosti o deti. Spolok na podporu dobrého a užitočného (Verein zur Beförderung des Guten und Nützlichen, v roku 1843 premenovaný na ženský spolok pre detské opatrovne) do roku 1848 založil a prevádzkoval dve detské opatrovne.⁶⁶ Množstvo detí, ktoré osireli v dôsledku epidémie cholery, priviedlo predstavenstvo spolku k myšlienke založiť v meste sirotinec. Ústav pre dvanásť kresťanských detí slávnostne otvorili 31. decembra 1831 v prenajatom dome, v ktorom sídlila aj detská opatrovňa. V priebehu nasledujúceho roku spolok s podporou magistrátu vybudoval vlastnú budovu, do ktorej umiestnil sirotinec i detskú opatrovňu. Správu sirotinca prevzal Spolok sirotského zaopatrovacieho ústavu.⁶⁷

62 BALLUS, Paul. *Pressburg und seine Umgebung*. Pressburg : Carl C. Snischek, 1823, s. 137-139.

63 O dobročinných podujatiach v meste a ich organizátoroch podrobne informovali miestne noviny *Pressburger Zeitung*.

64 *Plan des Freundschaftlichen Vereins der gesammten freyen Künstler und Sprachlerer der [...] Stadt Pressburg, zur Unterstützung ihrer Wittwen und Waisen [...]*. Pressburg : Snischek, 1817.

65 VÁMOSSY, Stefan. *Die katholische Bürgerversorgungs-Anstalt in Pressburg*. Pressburg : Im Verlage der Anstalt, 1898, s. 61, 67, 72.

66 KEMÉNY 1930, s. 5-6.

67 K založeniu sirotinca v Bratislave podrobnejšie BALLUS, Paul. *Geschichte der Entstehung und Gründung des*

V roku 1835 bol v meste založený Spolok na odstránenie pouličného žobrania, ktorý v rámci „boja proti žobraníu“ zbieral finančné príspevky od obyvateľov mesta, rozdeľoval podpory oprávneným osobám a platil za odsun cudzích žobrákov. Spolok taktiež prevzal správu mestskej robotárne, lazaretu, chudobinského ústavu a dvoch súkromných fundácií. Aj v tomto prípade bola spolková správa úspešnejšia a efektívnejšia ako správa magistrátu. Podľa výročnej správy za účtovný rok 1842/1843 predstavoval ročný príjem spolku 33 133 zlatých. Z tejto sumy dostávalo týždennú podporu zhruba 340 osôb⁶⁸, 73 osôb mesačnú a 22 sa podporilo jednorazovo. Lazaret mal kapacitu 200 postelí, časť z nich bola vyhradená pre rodičky – slobodné matky a duševne chorých. V robotárni bolo dobrovoľne zamestnaných jedenásť osôb a 41 väzňov. Spolok taktiež hradil náklady na pestúnsku starostlivosť pre 45 odložených detí.⁶⁹ Po roku 1835 tak väčšinu dobročinných inštitúcií spravovali dobročinné spolky. Výnimkou boli len rádové nemocnice a nemocnice cirkevných obcí (evanjelickej, židovskej) a fundácie spravované Bratislavskou kapitulou.

Záver

Pomoc chudobným patrila v Uhorsku tradične k povinnostiam cirkevných a spoločenských elít. Kresťanské učenia však od nich vyžadovali len podporovanie núdznych vo forme almužny a nie ich trvalého zaopatrenia, čomu až do polovice 18. storočia zodpovedala aj úroveň chudobinskej starostlivosti v krajine. V období osvietenstva sa sociálna a zdravotnícka starostlivosť stali „agendou“ štátu a pod vplyvom panovníčky/ka sa týmito otázkami začali zaoberať aj uhorské elity. Mária Terézia ich iniciatívu ovplyvňovala, usmerňovala, ale nereglementovala. Počas jej panovania sa pod vplyvom myšlienok šírených z viedenského dvora stalo zakladanie a podporovanie dobročinných inštitúcií očakávaným prejavom ich zbožnosti. Chudobní sa začali deliť na hodných a nehodných podpory, preferovanou kategóriou sa stali konvertiti a osobitná pozornosť sa začala venovať starostlivosti o osirelé deti. Jozef II. považoval chudobinskú starostlivosť za politickú záležitosť, ktorú musí štátna moc detailne riadiť a kontrolovať. Panovník sa domnieval, že len štátny aparát dokáže účinne rozlišovať medzi tými, ktorí pomoc naozaj potrebujú, a tými, ktorí ju z lenivosti zneužívajú. Podľa jeho názoru jedine štát mohol zabezpečiť efektívne využívanie existujúcich finančných prostriedkov určených na sociálne ciele a ich správne prerozdelenie. Samotná starostlivosť o chudobných a jej financovanie však boli povinnosťou miest a obcí, teda najmä ich obyvateľov. Od miestnych elít panovník očakával, že svojou štedrosťou pôjdu ostatným príkladom a osobne budú participovať na zbieraní a prerozdeľovaní finančných príspevkov. Reformné zámery Jozefa II. v oblasti chudobinskej starostlivosti ostali viac-menej len víziou, ktorú v danom období nebolo možné v uhorských podmienkach naplniť. To, čo sa však jemu nepodarilo presadiť nariadeniami „zhora“, sa v prvej polovici 19. storočia začalo postupne realizovať iniciatívou „zdola“. Dobročinné spolky,

Waisenhausen in der k. freien Krönungstadt Pressburg. Pressburg : Ludwig Weber, 1833.

68 Počet podporených osôb sa každý mesiac menil.

69 *Achter Jahresbericht über die in Pressburg erzielte Abstellung der Gassenbettelei. Zeitraum vom 1. November 1842 bis 31. October 1843.* Pressburg : bei Carl F. Wigand, [1844].

zakladané a spravované miestnymi elitami, sa popri cirkvách, samosprávach a štátnej moci stali najvýznamnejším subjektom pôsobiacim v oblasti chudobinskej starostlivosti a výrazne prispeli k jej modernizácii, profesionalizácii a špecializácii. Ústavná sociálna a zdravotnícka starostlivosť sa oddelili, stredoveké špitály určené pre všetky odkázané osoby vo väčšine miest zanikli, zmenila sa kategorizácia chudobných, jednotlivým kategóriám recipientov sa poskytovala osobitná forma pomoci, obnovili sa snahy o úplné odstránenie pouličného žobrania. Kvalitatívny a kvantitatívny rozvoj sociálnej a zdravotníckej starostlivosti, ktorý vďaka iniciatíve elít a dobročinných spolkov nastal v Uhorsku v prvej polovici 19. storočia, bol však výlučne záležitosťou miest a mestského prostredia. Na vidieku aj naďalej tvorili záchrannú sieť najmä malé chudobince a rozdávané almužny.

Cituj:

KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid: Vplyv elít na podobu sociálnej starostlivosti v Uhorsku v období od polovice 18. do polovice 19. storočia. In *Forum Historiae*, 2018, r. 12, č. 1, s. 00-00. ISSN 1337-6861.

...

Ingrid Kušniráková, PhD.

Oddelenie 19. storočia

Historický ústav SAV,

P. O. Box 198,

Klemensova 19,

814 99 Bratislava

ingrid.kusnirakova@savba.sk